

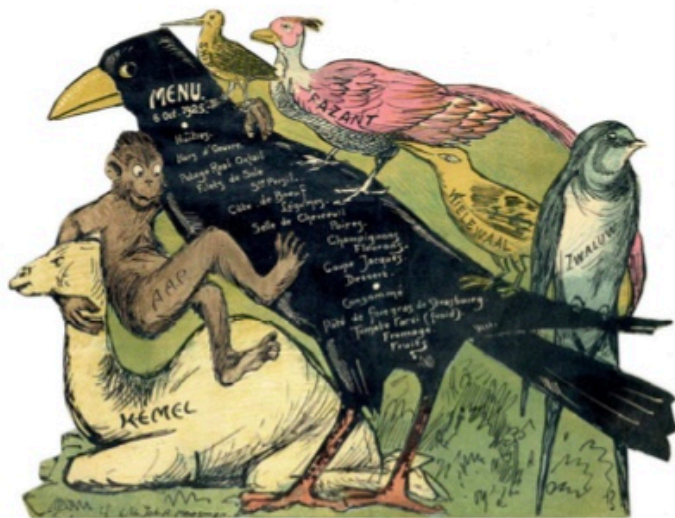

[1] Joh. A. Moesman, *Gezicht op de Neude te Utrecht, in de richting van de Voorstraat, met geheel rechts café-restaurant Suisse (Neude 8)*, tussen 1900 en 1905, foto, Het Utrechts Archief, cat.nr. 832052.

[2] Joh. A. Moesman, *Zelfportret in winkel annex steendrukkerij Joh. A. Moesman, Neude 7, Utrecht*, ca. 1900-1910, foto, Het Utrechts Archief, cat.nr. 832250. Rechts van Moesman hangt aan de kast een aantal exemplaren van de *Münchener Kalender*, een heraldische kalender met Duitse (familie-)wapens, getekend door Otto Hupp.

Johannes Anthonius Moesman (1859-1937)

Chroniqueur van Utrecht rond 1900

[3] Joh. A. Moesman, *Menukaart voor diner van verschillende jaarclubs van het Utrechts Studenten Corps, 6 oktober 1925*, Het Utrechts Archief, Archief USC, inv.nr. 465.

Weinigen zullen zich realiseren dat hun beeld van Utrecht in de jaren rond 1900 mede is bepaald door Joh. A. Moesman. Als amateurfotograaf maakte hij vele honderden foto's van straatgezichten, van gewone burgers op straat, van steegjes, bijzondere gebouwen en ordinaire woonhuizen, van gebeurtenissen als een demonstratie, de afbraak van een huis of een brand. [AFB 1] De kermis was een van zijn geliefde onderwerpen. Van verschillende van deze foto's maakte hij prentbriefkaarten, die hij verkocht in zijn winkel. Enkele honderden van deze foto's zijn opgenomen in de collectie van Het Utrechts Archief en gebruikt voor kalenders en als illustraties in boeken.¹ De foto's doen sterk denken aan de foto's die G.W. Breitner omstreeks dezelfde tijd maakte: snapshots om snel de omgeving of een gebeurtenis vast te leggen, als geheugenstein, of gewoon omdat de fotograaf het niet kon laten. Esthetische criteria speelden geen rol, en een mooie uitsnede of een spannend perspectief waren van ondergeschikt belang. Moesman maakte ook foto's van zijn eigen winkel. Daaronder zijn zelfportretten, maar ook portretten van familieleden, bekenden, collega-kunstenaars en van bezoekers van zijn winkel annex steendrukkerij. [AFB 2] Door deze foto's kunnen wij ons enigszins een beeld vormen van zijn bedrijvigheid. Die was legendarisch. Tijdgenoten hebben het over een chaotische opeenstapeling van papier, drukwerk en voorwerpen, over alle mogelijke onderwerpen, zoals Napoleon, het Koningshuis, de Transvaalse Oorlog, Utrecht, portretten, affiches, tijdschriften, postzegels, kalenders, kortom 'van alles wat maar gek, grappig of interessant was'.²

Door Moesman allereerst als fotograaf te presenteren, doen we hem onrecht. Hij was actief als lithograaf, kalligraaf, teke-

naar, aquarellist, illustrator, handelaar in prenten, drukwerk en curiosa en speelde gedurende vele tientallen jaren een belangrijke rol in het Genootschap Kunstliefde, de stedelijke kunstenaarsvereniging. In zijn steendrukkerij aan de Neude heeft hij vele honderden stuks gelegenheids- en gebruiks-drukwerk gemaakt, voor tal van meest lokale opdrachtgevers.

Biografie

Eerst de feiten.³ Johannes Anthonius Moesman ('Joh. A.', zoals hij zijn drukwerk signeerde) werd op 25 december 1859 geboren te Utrecht. Hij was een van vier kinderen van Arnoldus Cornelis Moesman en Ida Maria Paulina Leenen. Hij groeide op in de woning aan de Voorstraat 9, waar zijn vader een winkel had in papierwaren. Johannes ging in 1877 werken bij Stoomdrukkerij De Industrie, een steendrukkerij van J. van Druten, waar hij twaalf jaar zou blijven, 'met trouw en ijver', zoals de eigenaar in 1889 schreef.⁴ In 1893 opende hij een eigen steendrukkerij annex winkel op Neude 7. Het was een eenmansbedrijfje, met een knecht en enige tijd een loopjongen. Rond 1890 begon hij te fotograferen.

Op 12 oktober 1905 trad Moesman in het huwelijk met de 31-jarige Diena Henderiena Johanna van Houten (1874-1944), dochter van een kantoorbediende. Johannes is dan 46 jaar. Een jaar later wordt hun dochter Johanna Adriana geboren, die echter nog geen jaar oud overlijdt aan een stuip. Op 6 januari 1909 wordt hun zoon Johannes Hendrikus geboren. 'J.H.', in huis Jopie genoemd, ontwikkelt zich tot de surrealistische kunstenaar, die nu zoveel bekender is dan zijn vader.

Moesman junior wordt opgevoed door zijn moeder, maar vooral door zijn inwonende tante Hendrika Clasina Moesman (1866-1955), tante Rieka. Moesmans echtgenote leed aan smetvrees en aan manisch-depressieve psychosen en werd meerdere keren opgenomen in een psychiatrische inrichting na zelfmoordpogingen. Joh. A. Moesman overleed op 9 januari 1937 en werd begraven op Soestbergen. Zijn vrouw zou hem, ondanks haar labiele gezondheid, nog zeven jaar overleven.

[4] Joh. A. Moesman, *Portret van een onbekende man, zittend, met linkerbeen in een beensteun*, tussen 1895 en 1910, zwart krijt, penseel in kleur (waterverf) op papier, 31,8 x 17,2 cm, opschrift 'Utrechtsch straattipe', rechtsonder gesigneerd, Het Utrechts Archief, cat.nr. 38742.

Tekenaar en kalligraaf

Het vak van lithografisch drukker had Moesman geleerd in de twaalf jaar bij De Industrie. In het tekenen werd hij onderwezen door Jozef (Jos.) Hoevenaar (1840-1926), een kunstenaar die in Utrecht een grote reputatie had verworven. In 1881 was Moesman lid geworden van het Genootschap Kunstliefde, waarin hij een actieve rol speelde, onder meer enige tijd als penningmeester, en waar hij een trouwe bezoeker was van de wekelijkse tekenavonden, waarop naar model werd getekend. Tussen 1885 en 1905 deed hij mee aan de jaarlijkse leden- toonstellingen, meestal met een of meerdere aquarellen, soms met tekeningen. Volgens zijn zoon heeft hij niet meer dan één olieverfschilderij gemaakt.⁵ Blijkens de titels gaat het om typische genrestukjes, zoals *De dienstmeid*, *De scharenslijper*, *Bij den haard*, *Ingedut* of *Schoolblijven*. Helaas zijn er nog maar weinig van zijn aquarellen bekend. Het Utrechts Archief bezit er enkele, van typische Utrechtse straatfiguren, evenals een paar topografische tekeningen. [AFB 4] De meeste zijn waarschijnlijk in het bezit van de familie gebleven, zoals blijkt uit een verslag van de Utrechtse kunstcriticus Cor Schilp van een bezoek aan J.H. Moesman in 1966: 'M'n gastheer haalt oude waterverftekeningen uit een la, die hij blijkbaar in lang niet gezien heeft. Hij legt ze voor me neer met iets van vertedering. En inderdaad: ze zijn leuk gedaan, met gevoel voor verhouding en gevoel voor kleur.'⁶

'Leuk gedaan', maar Moesman senior was geen baanbrekend kunstenaar. Hij was stevig geworteld in de traditionele ambachtelijke tekenkunst, mede door de grondige maar zeer behoudende stijl van zijn leermeester Hoevenaar en de conservatieve sfeer van Kunstliefde in die jaren. Geen wonder ook dat hij in de kunsthistorische handboeken en naslagwerken nauwelijks voorkomt.⁷

Ambachtelijk was Moesman ook in zijn kalligrafisch werk. Op het meeste drukwerk dat hij maakte, is de tekst in zijn handschrift geschreven, soms heel losjes en vrij, soms – afhankelijk van de aard en de opdrachtgever – statig en klassiek, met een heraldisch karakter. In zijn vroege jaren, in 1877 en 1878, publiceerde Moesman drie edities met gebundelde bladen met kalligrafische voorbeelden van verschillende schriften.⁸ Er is één prentenboekje bekend dat door Moesman is gelithografeerd, maar vrijwel zeker ook door hem is getekend en geschreven. Het betreft een vrolijke hommage aan de liefde, waarschijnlijk gemaakt ter gelegenheid van een huwelijk. Het draagt de wijldlopige titel *Episoden uit het leven van een jongen wijsgeer, of De werking der verliefdheidsbacil uit een ernstig oogpunt beschouwd. Nieuw prentenboek voor oud en jong*. Het is niet gedateerd, maar zou rond 1930 tot stand zijn gekomen.⁹

[AFB 5]

Moesman als lithograaf

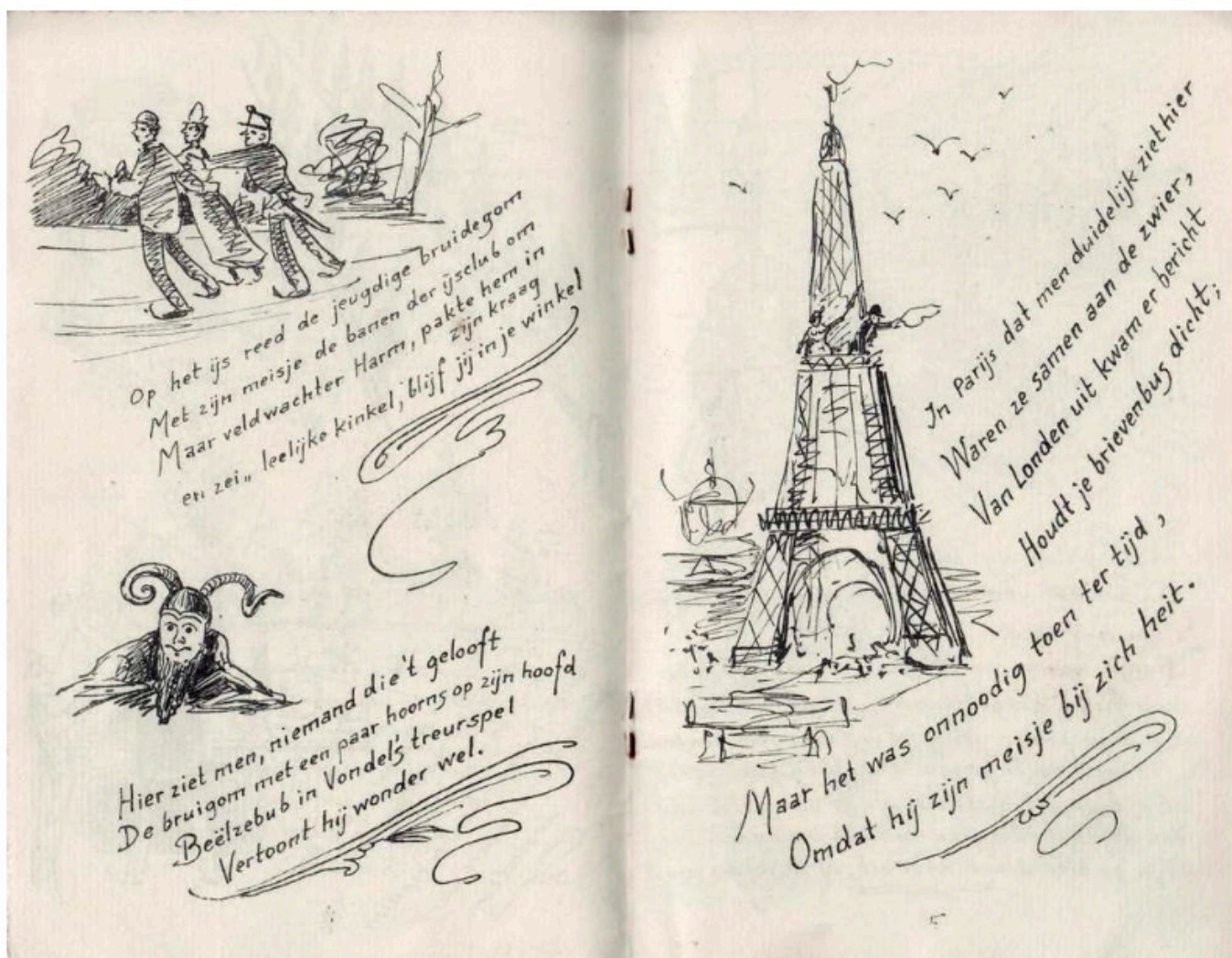
De betekenis van Joh. A. Moesman ligt niet zozeer in zijn autonome aquarellen en tekeningen, maar in de manier waarop hij zijn tekenvaardigheid, zijn kalligrafische kunde en zijn

technische vakmanschap inzette voor de vele opdrachten voor lithografisch drukwerk. Via zijn omvangrijke netwerk van opdrachtgevers gaf hij een direct herkenbaar en karakteristiek artistiek gezicht aan vele maatschappelijke evenementen in de stad Utrecht. Daarnaast tekende, ontwierp en drukte hij voor particulieren en voor de gemeente Utrecht diverse ex librisen.¹⁰

Moesmans belangrijkste opdrachtgevers waren de universiteit (oorkonden, menukaarten en drukwerk voor lustra), studentenverenigingen, welgestelde studenten en het Genootschap Kunstliefde. Zijn werk was populair en 'er werd dan ook spoedig niets anders meer gemaakt dan menu's bij installaties en promotie-gelegenheden, promotieprenten, diploma's, oorkonden en andere fantastische feestdrukwerken die in kleine oplagen met de hand gekleurd werden en soms ook uitgeknipt, allerlei werkjes waar door de hele familie aan werd deel genomen'.¹¹ [AFB 3]

Kunstliefde

Voor Kunstliefde drukte Moesman alle drukwerk dat een artistiek tintje moest hebben. Dat wil zeggen alle convocaties voor kunstbeschouwingen en tentoonstellingen, uitnodigingen voor de leden voor uitstapjes en voor de veelvuldige feesten, menukaarten voor bijzondere gelegenheden. Veel van deze ontwerpen maakte hij helemaal zelf, waarbij dus zowel de tekening, de gekalligrafeerde tekst en de compositie van zijn hand waren. In andere gevallen, met name voor de convocaties, gebruikte hij als basis een schets of tekening van een kunstenaar van de kunstbeschouwing. De tekst en de ordening van het geheel waren van zijn hand, evenals uiteraard het hele drukproces. Zijn precieze werkwijze is echter niet bekend.¹² [AFB 7]

[5] Joh. A. Moesman, *Episoden uit het leven van een jongen wijsgeer, of De werking der verlieftheidsbacil uit een ernstig oogpunt beschouwd. Nieuw prentenboek voor oud en jong*, Utrecht, ca. 1930?, dubbele binnenpagina.

Moesman vervaardigde dus het merendeel van het drukwerk van Kunstliefde, hij nam deel aan de ledententoonstellingen, aan de tekenavonden en aan de vele verenigingsactiviteiten. Enkele keren toonde hij ook delen uit zijn verzamelingen drukwerk bij het Genootschap. De meest omvangrijke was een selectie uit zijn collectie internationaal reclaimedrukwerk, die onder de titel *Tentoonstelling van reclamebiljetten, titels etc. uit Nederland, België, Frankrijk, Duitschland, Oostenrijk, Engeland, Amerika, Italië, Portugal, Zweden, Noorwegen, Zwitserland en Australië (collectie Joh. A. Moesman)* van 23 tot 30 april 1899 te zien was. Moesman drukte zelf de catalogus, met een omslagtekening van Jos. Hoevenaar, alsmede verschillende sluitzegels en toegangskaartjes in verschillende kleuren, waarvoor hij een tekening van Karel Hanau gebruikte.¹³

In 1910 volgde een zeer kortdurende tentoonstelling (4 en 5 april) van Engelse en Amerikaanse reclamebiljetten en boekomslagen uit zijn collectie. Een jaar later, van 29 maart tot 3 april, was zijn verzameling prentbriefkaarten betreffende het Huis van Oranje aan de beurt, waarvoor hij een uitnodiging in passend oranje drukte. In september 1918 tenslotte toonde Kunstliefde een selectie van door Moesman ontworpen en gedrukte menukaarten.

Dat de relatie tussen Moesman en Kunstliefde evenwel niet altijd koek en ei was, blijkt uit een boze brief die hij op 28 maart 1911 stuurde ten tijde van de Oranjuhuis-tentoonstelling. 'De tentoonstelling is geopend en 't geheele bestuur heeft geschitterd door afwezigheid.' Bovendien was er geen enkel toezicht, zodat hij zelf met zijn zoon de drie zalen met prentbriefkaarten, 'waaronder vele zeldzame exempl.' moest bewaken.¹⁴

Verzamelaar

Deze tentoonstellingen geven een klein idee van de verzamelingen die Moesman in de loop der jaren had aangelegd. Met behulp van de herinneringen van zijn zoon J.H. Moesman kunnen we die nog wat uitbreiden. Voor de artistieke ontwikkeling van Moesman Jr. was dat volgepakte huis namelijk een grote inspiratiebron. Hij maakte er kennis met tijdschriften als *Simplicissimus*, *Jugend*, *Gil Blas*, *Le Courrier Français* en de zondagsbijlagen van de *The Chicago Sunday Tribune* en de *New York Herald*, die door een Amerikaanse vriend werden toegestuurd. Van deze laatste waren met name de jaren 1905, 1906 en 1907 interessant met de stripverhalen *The Naps of Polly Sleephead* van Peter Newell en *Little Nemo in Slumberland* van Winsor McCay.¹⁵ 'We stonden in die jaren [rond 1914] nog volop in de Jugendstil en al het "fantastische" wat er in die jaren "omging". We hadden zo b.v. vaak bij ons thuis het tijdschrift "Jugend" met plaatjes van Böcklin, Greiner, Stuck e.a. (die ik nu nog heb!) Verder was er veel Engels spul met Rossetti, Burne-Jones, e.a. en ik heb zelfs nog een briefkaart van Walter Crane aan mijn vader.'¹⁶ Moesman verzamelde ook erotica, zoals albums met foto's van vrouwelijke naakten.¹⁷ Woonhuis en winkel waren volgepakt met boeken, tijdschriften, historische curiosa en mappen met afbeeldingen en knipsels over alle mogelijke onderwerpen. In de etalage maakte hij presentaties rond bepaalde onderwerpen met materiaal uit zijn verzamelingen. De tentoonstelling over de ingrijpende bouwkundige veranderingen op de Neude (onder meer de bouw van het nieuwe postkantoor tegenover Moesmans steendrukkerij), die hij in 1925 maakte, trok veel belangstelling.¹⁸ [AFB 6]

[6] Joh. A. Moesman, *Kijkers voor de etalage van steendrukkerij Joh. A. Moesman, Neude 7, Utrecht, 1913*, foto, 13 x 18 cm, Het Utrechts Archief, cat.nr. 64673.

Naar het karakter van Moesman moeten we gissen. Hij was een rasverzamelaar, met een fabelachtig geheugen en 'een meer dan algemene bekendheid met de petite histoire van Utrecht'.¹⁹ Zijn zoon noemt zijn zachtaardig karakter. Uit getuigenissen komt voorts een man naar voren met creativiteit en humor. Zo bestaat er het verhaal over de briefkaart die hij een reis rond de wereld liet maken. Hij stuurde deze aan een denkbeeldige vriend in Tokyo, met de opdracht tot doorzending naar een adres in Californië, en eventueel naar een derde adres in New York in het geval dat de vriend niet meer in Tokyo woonde. Na vele maanden arriveerde de kaart, voor-

Na de dood van Joh. A. Moesman op 9 januari 1937 werd de steendrukkerij overgenomen door Steendrukkerij Lammerts

[7] Joh. A. Moesman (tekening, ontwerp en druk), *Grand Spektakel Konzert Vaariëe !!! op 31 januari 1895 in 't Teekenklubje Kunstliëde*, 1895, litho op groen papier, gedrukt door J.A. Homme de Marmelade (= Joh. A. Moesman), 62,6 x 46,8 cm, Het Utrechts Archief, cat.nr. 32851.

van Bueren/L. Stelling. Zoon J.H. Moesman was zo handig te bedingen dat hij gebruik kon blijven maken van de voorzieningen zodat hij de omvangrijke en kapitaalkrachtige klantenkring nog enige tijd kon blijven bedienen. De menukaarten, oorkondes e.d. die hij na 1937 maakte waren dan ook geheel in de traditie van zijn vader en soms alleen door een andere signatuur ('Joh. H.' in plaats van 'Joh. A.') herkenbaar als producten van de zoon.

Bovenstaande schets is slechts een zeer voorlopige verkenning van leven en werk van de Utrechtse tekenaar, illustrator en lithograaf Joh. A. Moesman. Op basis van een beperkt aan-

tal bronnen kan het tekenkunstige oeuvre nog onvoldoende in kaart worden gebracht en dus ook niet op waarde worden geschat. Van zijn lithografisch opdrachtwerk is wel een en ander boven water gekomen, maar er bevinden zich nog tal van gelegenheden- en gebruiksdrukwerken in archieven en collecties. Een systematische zoektocht door het archief van Kunstliefde zal bovendien meer inzicht geven in zijn artistieke én commerciële praktijk.²² Duidelijk is wel dat Joh. A. Moesman met zijn grote productie een karakteristiek en eigen stempel heeft gedrukt op het beeld van de Utrechtse maatschappelijke en culturele wereld aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw.

Literatuur

- Dick Adelaar, Her de Vries, 'Beste Vriend! Vuile Ploert'. *Het surrealisme van J.H. Moesman in werken op papier*, Utrecht 1997.
- Daantje, 'Moesman, de verzamelaar', *Utrechtsch Nieuwsblad* 11 oktober 1955.
- [G.A.] E[vers], 'Johannes Anthonius Moesman †, 1859-1937', *Maandblad van Oud-Utrecht* 12 (1937) nr. 1, p. 1-2.
- J.J. Havelaar, *Port betaald. Een cultuurgeschiedenis van de eerste Nederlandse postzegel 1952-2002*, Zutphen 2002.

- J.H. Moesman, 'J.H. Moesman. Litho-, kalli- en typograaf', in: Pieter J. Schermer (red.), *Het Moesmaneanum*, Enkhuizen 1998, p. 122-129.
- Cor Schilp, 'Bij Moesman thuis', in: Pieter J. Schermer (red.), *Het Moesmaneanum*, Enkhuizen 1998, p. 133-136.
- John Steen, met bijdragen van Frits Keers, *Moesman. Monografie. Catalogus van schilderijen en objecten*, Zwolle 1998.
- Laurens Vancravel, J.H. Moesman, 'Geen meesterwerk zonder agressie. Biografische aantekening over J.H. Moesman', in: Pieter J. Schermer (red.), *Het Moesmaneanum*, Enkhuizen 1998, p. 97-113.

Noten

- Het archief liet al in 1930 afdrukken maken, waarvoor Moesman een kleine vergoeding kreeg.
- Vancravel & Moesman 1998, p. 98. Zie voor meer details ook Daantje 1955.
- Biografische gegevens zijn o.m. ontleend aan Steen & Keers 1998, p. 9-15.
- Moesman 1998, p. 122.
- Moesman 1998, p. 122.
- Schilp 1998, p. 134. In Steen & Keers 1998 is in zwart-wit een aquarelstudie in particulier bezit afgebeeld, afb. 9, p. 14.
- Moesman kreeg korte entries in de biografische naslagwerken Thieme-Becker, Waller en Scheen.
- 17 bladen met alfabetten en vignetten, zonder titel (1877), *De Italiaansche en Engelsche schriften*, 6 bladen schrijffoorbeelden (1878) en *De Fransche, Duitsche, Gothische, Hollandsche, Grieksche en Hebreuwsche schriften*, eveneens 6 bladen (1878). Van alle drie bezit Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam een exemplaar.
- Datering door de Koninklijke Bibliotheek, dat een exemplaar bezit, op basis van gegevens van Catawiki. Een ander exemplaar is mij bekend, bij Antiquariaat Fokas Holt-huis in Den Haag.
- In de collectie van Museum Meermanno in Den Haag bevinden zich ex librisen voor Jan en B. Gewin, A.A. Nijland, Adr. J. en Johanna C. van den Bergh, Tiddo Folmer en heraldische zegels voor de gemeente en de bibliotheek Utrecht.
- Moesman 1998, p. 122. Zijn zoon J.H. herinnert zich dat hij de zonnetjes (geel) en de stadswapens (rood) inkleurde op drukwerk voor de universiteit. In het archief van het Utrechts Studenten Corps (usc) bevindt zich een aantal met de hand ingekleurde en in de vorm van vogels e.d. geknipte menukaarten voor zogenaamde jaarclubs, Het Utrechts Archief, Archief usc (804), inv.nrs. 465 en 472.
- Met dank aan Jeroen Kapelle: 'Aangezien het handschrift vaak hetzelfde is en bovendien heb ik proefdrukken met alleen een tekening zonder tekst. Moesman deed dan, vermoed ik, ook de vormgeving aangezien op de proefdrukken de voorstelling nog op een hele andere plek stond.' E-mail aan auteur d.d. 6 augustus 2017.
- Exemplaren in HUA, Archief Kunstliefde (777-1), inv.nrs. 245 en 250.
- Brief Joh. A. Moesman aan de heer A.P.L. Spuybroek, secretaris van het bestuur, gedateerd 28 maart 1911. HUA, Archief Kunstliefde, inv.nr. 245.
- Adelaar & De Vries 1997, p. 9; Steen & Keers 1998, p. 14; Vancravel & Moesman 1998, p. 98.
- J.H. Moesman in een brief aan Her de Vries, 20 januari 1982, geciteerd uit Adelaar & De Vries 1997, p. 83.
- Steen & Keers 1998, p. 17.
- Zie over zijn verzamelingen en presentaties ook E[vers] 1937 en Daantje 1955.
- Daantje 1955.
- Vancravel & Moesman 1998, p. 98.
- Havelaar 2002, p. 164.
- In inv.nr. 245 van het Kunstliefde archief bevinden zich bijvoorbeeld enkele rekeningen die de steendrukkerij voor geleverd drukwerk aan Kunstliefde had gestuurd, maar er zijn er mogelijk meer bewaard.